

Marek Władysław Kolasa¹
Grzegorz Nieć²

^{1,2} Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej
Kraków

BADANIA NAD PRASĄ POLSKIEGO RUCHU LUDOWEGO – REKONESANS¹

ABSTRAKT

Polski ruch ludowy, który swoimi korzeniami sięga końca XIX wieku, stworzył i dysponował w ciągu dziesięcioleci wieloma tytułami prasowymi. Były wśród nich tak znane i popularne tytuły jak: „Przyjaciel Ludu”, „Gazeta Grudziądzka”, „Wyzwolenie”, „Piaś”, „Gazeta Ludowa” czy, istniejący zresztą po dziś dzień, „Zielony Sztandar”. W okresie Polski Ludowej mieliśmy do czynienia wręcz z rozbudowanym systemem prasy i wydawnictw Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego – partii funkcjonującej w ówczesnym systemie politycznym. Poszczególne tytuły prasy ludowej, nurty ideowe, wreszcie ich rola w dziejach czasopiśmiennictwa polskiego są od lat obiektem zainteresowania badaczy. Powstało i powstaje szereg opracowań z tego zakresu, kolejne roczniki pism są również nieocenionym źródłem historycznym, służą badaczom dziejów kultury i myśli politycznej. W artykule przedstawiono i poddano analizie całokształt dorobku naukowego w zakresie historii prasy ruchu ludowego, która w sposób szczególnie rozwijała się w latach 1956-1989. Starano się wskazać główne nurty i tendencje w badaniach oraz istniejące luki i niedomagania, wynikające zarówno z określonych i charakterystycznych dla lat 1945-1989 uwarunkowań politycznych czy środowiskowych, jak też zakresu i jakości podejmowanych prac badawczych.

SŁOWA KLUCZOWE: prasoznawstwo, dzieje prasy polskiej, ruch ludowy, polska myśl polityczna, wieś, rolnictwo

Dorobek polskiego prasoznawstwa, szeroko pojmowanego, jest znaczący i zróżnicowany. Druga połowa XX w. to rozrost zarówno instytucjonalny, jak i metodologiczny tej dziedziny, do której droga wiodła poprzez filologię, historię, socjologię i politologię². Wynika to z istoty mediów, współtworzących szeroko pojęty system społeczny. Elementami tego systemu są zatem zarówno owe media, jak i partie polityczne oraz najrozmaitsze formy społecznej aktywności człowieka. Elementy te wpływają na siebie, pobudzając wzajemnie swój rozwój³.

Prasa obok książki to podstawowe medium XIX w. i połowy następnego stulecia. W zdominowanym od ponad pół wieku przez telewizję systemie komunikacji masowej, wciąż jest jednak poważnym jego ogniwem,

funkcjonując z powodzeniem w Internecie. Zaznaczyć jednak należy, że publiczna debata przeniosła się już dawno do telewizji, o której przychylność politycy zabiegają najbardziej. Prasa i radio pełnią od dłuższego czasu w tym zakresie jedynie funkcję uzupełniającą⁴. Najistotniejszy z punktu widzenia badacza dziejów formacji politycznych, politologa jest fakt zaniku prasy partyjnej, z jakim mamy do czynienia w ostatnich dziesięcioleciach.

W krajach postkomunistycznych proces ten został z przyczyn systemowych powstrzymany, skutkiem tego w okresie transformacji politycznej i ekonomicznej po 1989 r. zjawisko to wystąpiło ze zdwojoną siłą i wyjątkową dynamiką. Liczne partyjne i organizacyjne organy z dnia na dzień zostały praktycznie zmiecione z powierzchni ziemi wraz z całym systemem politycznym, zaś nowe inicjatywy tego rodzaju okazywały się

¹ Tekst jest w niewielkim stopniu zmienioną wersją wstępu do wydanej niedawno przez Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego *Bibliografii historii prasy ruchu ludowego* (Warszawa 2012).

² Por. W. Pisarek, *Wstęp do nauki o komunikowaniu*, Warszawa 2008, s. 210-242.

³ Zob. *Wstęp do: R. Habielski, Polityczna historia mediów w Polsce w XX wieku*, Warszawa 2007.

⁴ Szerzej o systemie medialnym i etapach jego kształtowania w: M. Mrozowski, *System medialny. Struktura i zasady działania*, [w:] *Dziennikarstwo i świat mediów. Nowa edycja*, red. Z. Bauer, E. Chudziński, Kraków 2008, s. 39-65.

z reguły chybione i nietrwałe⁵. Związane z Polskim Stronnictwem Ludowym „Zielony Sztandar” i, działające do 2004 roku, krakowskie „Wieści” należą do nielicznych wyjątków, potwierdzających regułę. Gdy przyjrzymy się wyżej wspomnianym tytułom bliżej, to okaże się, że w przypadku „Zielonego Sztandaru” po 1989 r. mamy sztucznie podtrzymywane przy życiu pismo, mocno ograniczone w swobodzie działalności, starające się – z mizernym skutkiem – kontynuować chlubną tradycję i łączyć ją ze współczesnością. W przypadku zaś „Wieści” z kolei mieliśmy do czynienia z inicjatywą opartą o zaangażowanie jednego człowieka, nieżyjącego już Henryka Wiśniewskiego. Przedsięwzięcie to było nader skromne, gdy porównamy je do tygodnika o tym tytule sprzed transformacji⁶. Oddziaływanie wciąż wydawanego „Zielonego Sztandaru” ograniczają nadto liczne i rozproszone inicjatywy prasowe terenowych struktur PSL.

Czytelnictwo „ludowej prasy” teoretycznie powinno się rozwijać i utrzymywać wciąż na wysokim poziomie, chociażby z uwagi na postanowienia Statutu Polskiego Stronnictwa Ludowego, organizacji liczącej sto kilkanaście tysięcy członków. Jednym z obowiązków peeselowca jest: „prenumerować jeden periodyk, gazetę, bądź tygodnik, który związany jest z ruchem ludowym, i którego tytuł określi uchwała NKW PSL. Dotyczy to jednego członka w gospodarstwie domowym”⁷.

Współczesne periodyki związane z PSL są zatem w zasadzie jednym z mniej widocznych przejawów życia organizacyjnego, stanowią bardziej pewnego rodzaju kronikę niż forum wymiany myśli, dyskusji czy oręż walki z politycznym przeciwnikiem. Odnosi się wrażenie, że istnieją same dla siebie. Nie jest to jednak – podkreślmy – zjawisko charakterystyczne wyłącznie dla tego środowiska czy formacji politycznej.

Zanim jednak nastąpiły wyżej opisane procesy i obumarła partyjna prasa, minęło kilkadziesiąt lat jej bujnego rozwoju. Wiele tytułów odegrało poważną i doniosłą rolę w dziejach konkretnych organizacji, zapisało się też na trwałe w historii państwa i narodu, a także w świadomości czytelników. Są zatem przedmiotem badań, są też istotnym, często i chętnie wykorzystywanym źródłem historycznym.

⁵ Zob.: T. Mielczarek, *Monopol, pluralizm, koncentracja. Środki komunikowania masowego w Polsce w latach 1989-2006*, s. 82 i n.; J. Myśliński, *Media w II i III Rzeczypospolitej. Próba porównania*, [w:] *Dwadzieścia lat wolnych mediów w Polsce*, red. B. Nierenberg, Toruń 2009, s. 23.

⁶ Tygodnik, a później dwutygodnik „Wieści” zaprzestał działalności wkrótce po śmierci swojego redaktora naczelnego w 2004 r.

⁷ *Statut Polskiego Stronnictwa Ludowego. Tekst ujednoczony obejmujący zmiany uchwalone na X Kongresie PSL w dniu 8 listopada 2008 r.*, art 7, p. 2a, Warszawa 2008, s. 4.

Celem niniejszego opracowania jest ukazanie stanu badań nad prasą ruchu ludowego, krótka charakterystyka oraz ocena dostępnych prac z tego zakresu i wreszcie zwrócenie uwagi na najistotniejsze potrzeby, najdotkliwsze luki i braki w tym obszarze. Zadaniem naszym jest zatem zarówno dokonanie inwentaryzacji opracowań, jak i sprowokowanie dyskusji oraz – co byłoby najbardziej pożądane – zainspirowanie badaczy do podjęcia ważnych i ciekawych tematów.

Istotnym problemem, jaki należy rozstrzygnąć na samym początku, jest kwestia – co rozumiemy poprzez ruch ludowy, a tym samym, co uważać będziemy za prasę ruchu ludowego. Wiąże się z tym również kwestia chronologii, należy bowiem przyjąć także cezurę – od jakiego momentu mamy do czynienia z tego typu periodykami. Jeśli bowiem w przypadku samego ruchu ludowego sprawa wydawać się będzie względnie prosta, o tyle w odniesieniu do prasy mogą już wystąpić pewne komplikacje. W niektórych opracowaniach pojawia się termin „prasa ludowa”, który nie zawsze wiąże się z politycznym i społecznym ruchem ludowym. Dzieje się tak w przypadku prac dotyczących „prasy dla ludu” (np. Z. Dulczewski, *Z dziejów prasy ludowej w Wielkim Księstwie Poznańskim 1848-1850*, Warszawa 1957), jak i „prasy politycznego ruchu ludowego” (początkowe rozdziały w: S. Stępień, *Prasa ludowa w Polsce. Zarys historyczny*, Warszawa 1984).

Rozróżnienie „prasy dla ludu”⁸ od „prasy politycznej ruchu ludowego”, albo w ogóle „prasy ruchu ludowego” jest sprawą podstawową, mamy bowiem do czynienia z zasadniczo różnym typem czasopiśmiennictwa, tak pod względem rodzaju właściciela i dysponenta, jak i publiczności oraz funkcji. Warto podkreślić, że dostępne słowniki prasoznawcze nie odnotowały terminu „prasa ludowa”, natomiast w wielu bibliografiach obok „prasy dla ludu” pojawia się termin „prasa ludowa”, odnoszący się już do tytułów związanych z ruchem ludowym⁹. W takiej sytuacji szeroko pojęty termin „prasa ludowa” wypada respektować, przy wszystkich zastrzeżeniach, z dobrodziejstwem inwentarza.

Do takiego potraktowania przedmiotowego materiału skłania również i sama specyfika formacji, jaką z historycznego i współczesnego punktu widzenia jest polityczny ruch ludowy. Jest on bowiem z jednej strony

⁸ „Prasa dla ludu” to przede wszystkim periodyki wychodzące od końca XVIII do połowy XIX w., których inicjatorom i autorom – wywodzącym się spoza włościaństwa – przyświecały idee szeroko pojętej pracy oświatowej, mającej na celu także uświadomienie narodowe warstwy. Szerzej zob. G. Gzella, *„Pisma dla ludu” pod zaborami w pierwszej połowie XIX wieku*, Toruń 1994.

⁹ Zob. J. Jarowiecki, *Prasa lwowska w latach 1864-1918. Bibliografia*, Kraków 2002, s. 44 i n.

utożsamiany z obecnie działającym Polskim Stronnictwem Ludowym, które – co należy podkreślić – ma wielu antenatów, z drugiej zaś jest czymś więcej niż Stronnictwem, albowiem współtworzy go szereg organizacji politycznych, społecznych, kulturalnych, gospodarczych i innych – niezależnych, ale także często ściśle ze sobą powiązanych. Środowiska składające się na ten ruch nieraz na siebie zachodziły i zachodzą, harmonijnie współpracują, wykazując jednocześnie aktywność w różnych dziedzinach życia społecznego¹⁰. W wielu wypadkach dostrzec możemy rozbudowany systemem naczyń połączonych, obszar głębokich, daleko idących zależności i powiązań, organizacyjnych, personalnych i programowych. Na obszarze tym niezadko ma też miejsce ścieranie się wpływów, wręcz walka między siłami politycznymi, nie tylko „ludowymi”, ale także reprezentującymi zupełnie inne nurty i ideologie. Najlepszym przykładem są tutaj ochotnicze straże pożarne czy kółka rolnicze. Ścieranie się owych wpływów miało miejsce także na łamach prasy.

Skądinąd daleko bardziej precyzyjne sformułowanie, zaproponowane już w 1967 r. przez Andrzeja Paczkowskiego: „prasa polityczna polskiego ruchu ludowego”¹¹ nie jest łatwo wdrożyć do badawczej praktyki, z uwagi chociażby na dynamikę kształtowania się i rozwoju ruchu, czynnik personalny (zaangażowanie poszczególnych działaczy w wiele najrozmaitszych inicjatyw) i szeroko rozumiany organizacyjny (związek z określoną partią, organizacją, właściciel). W – bądź co bądź – demokratycznej rzeczywistości Drugiej Rzeczypospolitej sprawa wydaje się być względnie przejrzysta, mamy bowiem do czynienia z wieloma chłopskimi partiami politycznymi, niezależnymi, o jasno zarysowanych programach. Już jednak w odniesieniu do okresu wcześniejszego i późniejszego problem staje się o wiele bardziej skomplikowany. Pod koniec wieku XIX spotykamy tytuły, które z początku funkcjonując jako „dla ludu” wchodzą wraz ze swoimi autorami w orbitę polityki z wszystkimi tego faktu konsekwencjami (np. „Wieniec i Pszczółka”, który do 1885 r. nosił podtytuł „Pismo dla Polskiego Ludu”, a od tego czasu „Pismo Polityczne Ludowe”). Z kolei w okresie Polski Ludowej działała w latach 1949-1989 tylko jedna partia chłopska – Zjednoczone Stronnictwo Ludowe, którego

powstaniu patronowali komuniści, i któremu ściśle określili kompetencje oraz wyraźnie ograniczyli zakres aktywności. Umocowane jednak na trwałe w systemie politycznym państwa, dysponowało poważnym zapleczem wydawniczym i prasowym. Były to przede wszystkim: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, utworzona w 1949¹² oraz powołane do życia w 1959 roku Wydawnictwo „Prasa ZSL”, które przejęło od LSW wydawanie prasy¹³. Merytoryczny nadzór sprawował nad wszystkim Wydział Pracy Ideowo-Wychowawczej NK ZSL¹⁴. Pisma swoje posiadały w tym czasie także kółka rolnicze czy ochotnicze straże pożarne.

Gdybyśmy z kolei ograniczyli nasze zainteresowania wyłącznie do samych „organów partyjnych” to problemem pozostanie kwestia ideologiczna, albowiem wśród „ludowych” ugrupowań znajdują się i takie, które związane były z innymi, często rywalizującymi, a nawet wrogimi ludowcom partiami, zarówno lewicowymi, jak i prawicowymi. Przykładem niech będzie z jednej strony chociażby Związek Stronnictwa Chłopskiego – wprawdzie uważany przez niektórych za pierwszą partię ludową, jednak o charakterze wybitnie klerykalnym, mało samodzielna, a z drugiej komunistyczna – Niezależna Partia Chłopska lub SL „Wola Ludu”. Organizacje te jednak odegrały określoną rolę w dziejach ruchu ludowego, niezadko manipulując chłopami, rozbijając skutecznie jedność środowiska.

Autorka pierwszego poważniejszego bibliograficznego ujęcia całościowego przedmiotowej problematyki, Irena Turowska-Barowa przyjęła najszerszą możliwą formułę, zawartą w tytule: *Polskie czasopisma o wsi i dla wsi od XVIII w. do r. 1960*¹⁵. Niedługo potem miała miejsce dyskusja metodologiczna na temat prasy ruchu ludowego podczas Sympozjum Historyków Prasy w 1967 r. Pokłosiem tego sympozjum były dwa tomy zawierające referaty, komunikaty i koreferaty, które ukazały się drukiem pod tytułem *Historia prasy polskiej a kształtowanie się kultury narodowej* (Warszawa 1967-1968). To bardzo istotna w rozwoju badań prasoznawczych w Polsce publikacja. Wspomniany już Andrzej Paczkowski przedstawił wtenczas postulaty badawcze dotyczące „prasy politycznej ruchu ludowego”¹⁶. Przyjął on za cezurę początkową rok 1893, kiedy to powstał Związek Stronnictwa Chłopskiego w Galicji – kolebce ruchu ludowego. „Za prasę polityczną ruchu

¹⁰ A. Podraza, *Chłopskie organizacje i formy ich aktywności społecznej i politycznej. Próba typologii*, [w:] *Europa. Galicja. Regiony. Pisma historyczne*, wyd., oprac. i wstęp G. Nieć, Kraków 2006, s. 374.

¹¹ A. Paczkowski, *Prasa polityczna ruchu ludowego (1893-1939). Próba sformułowania niektórych problemów badawczych*, [w:] *Historia prasy polskiej a kształtowanie się kultury narodowej*, t. 1: *Księga referatów*, red. J. Skrzypek, Warszawa 1967, s. 219-234.

¹² L. Biliński, *Zarys rozwoju ruchu wydawniczego w Polsce Ludowej*, Warszawa 1977, s. 102-103.

¹³ S. Stępień, *Prasa ludowa...*, s. 343.

¹⁴ *Ibidem*, s. 321-350.

¹⁵ I. Turowska-Barowa, *Polskie czasopisma o wsi i dla wsi od XVIII w. do r. 1960. Materiały bibliograficzno-katalogowe*, wstęp S. Lato, Warszawa 1963.

¹⁶ A. Paczkowski, *op. cit.*

ludowego uważam – pisał – wszelkie wydawnictwa, których dyspozytorami byli: a. działacze poszczególnych partii i ugrupowań wyszczególnionych powyżej, b. grupy luźne, bądź zorganizowane w instytucje wydawnicze a składające się z osób należących do tychże partii i organizacji, c. instancje tych partii i organizacji [...] Przy tak określonym zasięgu pojęć ruch ludowy i prasa ruchu ludowego – czytamy dalej – generalnym celem badawczym proponowanych poszukiwań będzie udzielanie odpowiedzi na pytanie: jaką rolę w powstaniu i funkcjonowaniu ruchu jako zjawiska społeczno-politycznego w różnych etapach jego rozwoju, na różnych terenach, gdzie istniał i w różnych formach, w jakich się przejawiał, odgrywała wytworzona przezeń prasa?”¹⁷ Wyznaczając konkretną datę roczną, w postulatach badawczych podniósł jednak Paczkowski kwestię roli czasopism w narodzinach ruchu, relatywizując tym samym przyjętą cezurę¹⁸.

Biorąc pod uwagę wszystkie przedstawione wyżej zastrzeżenia i wątpliwości, wydaje się najbardziej słuszne uznanie szerokiej i jednocześnie względnie precyzyjnej formuły – „prasy ruchu ludowego”, tak ze względów merytorycznych, jak i czysto użytecznych. Stąd w zestawieniu, jakie jest odniesieniem niniejszego opracowania, obok tytułów „politycznych” pojawiły się inne, jak na przykład „Poradnik Gospodarski”. Świadomie natomiast pominięto np. pezetpeerowską „Chłopską Droge”. Za cezurę początkową uznaliśmy zatem narodziny politycznego ruchu ludowego, aczkolwiek przyjmując bardziej elastycznie – „koniec XIX wieku”.

Na potrzeby niniejszego opracowania zgromadzono i poddano analizie piśmiennictwo dotyczące prasy polskiego ruchu ludowego od schyłku XIX wieku do współczesności. Zarejestrowano wyłącznie pozycje w całości lub w istotnej części dotyczące tematu, pomijając opracowania historii mediów polskich, gdzie występują, mniejsze lub większe, fragmenty na ten temat. Prace dotyczące prasy polskiego ludowego stanowią 1,95% ogółu zbioru¹⁹. Wśród 312 pozycji znajduje się

¹⁷ *Ibidem*, s. 220.

¹⁸ Trzy strony dalej, w podrozdziale zatytułowanym *Prasa ludowa a narodziny ruchu ludowego* czytamy: „za pierwsze organy prasowe zostały uznane pisma (»Wieniec i Pszczółka«, »Przyjaciel Ludu«), istniejące zanim doszło nie tylko do formalnego założenia organizacji, ale zanim w ogóle powstała koncepcja przekształcenia żywiołowych i nieskoordynowanych działań w jednolity organizm polityczny”, *ibidem*, s. 223.

¹⁹ Zestawienie przygotowano na podstawie opracowywanej przez Władysława Marka Kolasę bibliografii polskiego prasoznawstwa, która jest elementem szeroko zakrojonego projektu, mającego na celu zebranie i analizę prac naukowych w tym zakresie. Łącznie baza obejmuje 24 627 opisów, w czym 15 920 poz. dotyczy historii mediów, a 7861 jest związanych z szeroko pojętym komunikowaniem (socjologia, ekonomika, język i organizacja mediów).

46 książek, 32 fragmenty oraz 234 artykuły. Opracowania (monografie i przyczynki) to 271 pozycji; antologie – 3; bibliografie tytułów czasopism – 5; bibliografie zawartości czasopism – 5; wybory dokumentów – 5; wspomnienia, relacje – 23.

Analiza obejmuje piśmiennictwo naukowe, aczkolwiek zwrócono także uwagę na materiały wspomnieniowe i dokumentacyjne, ograniczając się jednak do pozycji – naszym zdaniem – istotnych, przedstawiających trwałą wartość, poszerzających wiedzę. Świadomie pominięto szereg drobnych, okazjonalnych tekstów. Tak zgromadzony materiał można podzielić na sześć działów według okresów chronologicznych, zgodnie z ogólnie przyjętą periodyzacją dziejów Polski: koniec XIX w. – 1918; 1918-1939; 1939-1945; 1945-1989; po 1989 r. Należy również wskazać szereg wydawnictw o charakterze ogólnym, przekrojowym oraz różnego rodzaju publikacje dotyczące poszczególnych regionów, tytułów, osób i typów prasy.

Badacz dziejów ruchu ludowego może niewątpliwie zauważyć w przyjętym podziale brak dwóch dat, niezwykle przecież istotnych, także z punktu widzenia dziejów ludowej prasy, a mianowicie 1931 i 1949. W latach tych doszło do dwóch zjednoczeń, dokonanych jednak w zupełnie różnych okolicznościach i w różny sposób. Znaczenie roku 1931 podkreślał już w dyskusji z Andrzejem Paczkowskim Stanisław Lato²⁰. Trudno nie zgodzić się z tym, że powołanie wspólnego organu, nowo powstałego w wyniku zjednoczenia, Stronnictwa Ludowego „Zielonego Sztandaru” było faktem doniosłym, aczkolwiek – co wielokrotnie podkreślano – nie pociągnęło to za sobą wyraźnej i znaczącej zmiany preferencji czytelniczych środowiska, w którym dawne podziały pozostawały wciąż żywe²¹. Bardziej doniosły w skutkach wydaje się rok 1949. Jest to moment zwrotny zarówno w dziejach ludowych partii, jak i w ogóle całego ruchu wydawniczego w Polsce, który został całkowicie podporządkowany władzy komunistycznej²². Zorganizowany i rozwijany system prasy i wydawnictw ZSL będzie funkcjonował nieprzerwanie przez najbliższe czterdzieści lat. W tym okresie z kolei wyróżnić bez wątpienia należy także przełom październikowy, albowiem po 1956 r. powstało wiele nowych i ważnych tytułów zeteselowskich²³. Sięgając głębiej

²⁰ S. Lato, *Koreferat do referatu A. Paczkowskiego...*, [w:] *Historia prasy polskiej a kształtowanie się kultury narodowej*, Warszawa 1968, t. 2, s. 308.

²¹ A. Paczkowski, *op. cit.*, s. 287 i n.

²² Szerzej zob. S.A. Kondek, *Władza i wydawcy. Polityczne uwarunkowania produkcji książek w Polsce w latach 1944-1949*, Warszawa 1993, s. 168 i nast.; idem, *Papierowa rewolucja. Oficjalny obieg książek w Polsce w latach 1948-1955*, Warszawa 1999.

²³ S. Stępień, *op. cit.*, s. 325 i n.

w historię, celowe byłoby także osobne potraktowanie okresu I wojny światowej, z racji chociażby znaczącej aktywności politycznej chłopskich przywódców i dynamiki wydarzeń; następnie w nawias wrzucić by można jeszcze oprócz komunistycznych wszystkie inne „transmisje” pozostałych ideologii na wieś; a zupełnie niezależnie potraktować działalność wydawniczą na emigracji – w czasie wojny i po jej zakończeniu. Przedziały te nadają się na tematy osobnych monografii; przywołane daty powinny stanowić także punkty odniesienia w badaniach, wyznaczać cezury. W wypadku całościowego zestawienia bibliograficznego, wydaje się jednak stosowniejsza formuła kompatybilna z podstawowymi i uznanymi monografiami dziejów prasy polskiej. Wyjątek można jedynie uczynić w odniesieniu do prasy komunistycznej, głównie z tego względu, że była ona przedmiotem szczególnego zainteresowania badaczy, inspirowanego zresztą ideologicznie, zgodnie z polityką historyczną władzy. Często wykonawcami tych zadań były osoby związane z PZPR i Instytutem Ruchu Robotniczego, np. Henryk Cimek. Można dyskutować, czy Niezależną Partię Chłopską, Zjednoczenie Lewicy Chłopskiej „Samopomoc” i podobne organizacje należy uznać za „ludowe”, jednakowoż odnotowane tu opracowania mieszczą się w historiografii ruchu ludowego, także z przyczyn – nazwijmy to – instytucjonalnych, ponieważ ogłaszane były z reguły w zeteselowskich periodykach, wydawane przez LSW. Publikacje te, nadzwyczaj obfite, trzeba brać w wyraźny nawias, tworzą one bowiem z gruntu kłamliwy i fałszywy obraz historii ruchu ludowego oraz jego prasy.

Jak już wspomniano wyżej, pierwszą – i do tej pory jedyną – bibliografią tytułów prasy ludowej (w najszerszym tego słowa znaczeniu) jest praca Ireny Turowskiej-Barowej, inwentaryzująca 2198 pozycji, zaopatrzona w prawie pięćdziesięciostronicowy wstęp Stanisława Laty pt. *U źródeł prasy „dla ludu”*. W charakterystyczny dla epoki sposób został w nim potraktowany okres międzywojenny, sprowadzony praktycznie do represji sanacyjnej cenzury. W sposób szczególny wyeksponowane zostały w nim czasopisma komunistyczne, KPP i NPCh. Praca ta spotkała się z krytyką recenzentów, wyliczających szereg błędów i niekonsekwencji. Nieprecyzyjnie określone zasady selekcji materiału rozciągnęły margines błędu – liczba tytułów pominiętych i nieprawidłowo zakwalifikowanych była obszerna. Znanca dawnej prasy, Konrad Zawadzki pisał m.in.: „Zastrzeżenia budzi niezbyt jasna koncepcja i nie zawsze zrozumiałe zasady selekcji, zwłaszcza jeśli idzie o czasopisma »dla wsi«. Barowa obok prasy ruchu ludowego i przeznaczonych dla czytelnika wiej-

skiego czasopism politycznych, kulturalnych, oświatowych i fachowych uwzględniła także prasę regionalną, ze względu – jak pisze – historycznych, periodyki ziemiańskie i klerykalno-dewocyjne, które »za pośrednictwem plebanii docierały do rąk wiejskiego czytelnika«. Nie ograniczając się zresztą do wydawnictw krajowych umieściła w bibliografii także opisy czasopism emigracyjnych, które – jak wyjaśnia – za pośrednictwem reemigrantów »trafiały na polską wieś«. Taka poszerzająca interpretacja pojęcia »czasopisma dla wsi«, nie poparta żadnymi badaniami czytelnictwami, jest rzeczą co najmniej ryzykowną i prowadzić może do całkowicie błędnych wniosków. Opierając się bowiem wyłącznie na pracy Barowej można by sądzić, że czytelnik wiejski, poza prasą ludową, znał jedynie czasopisma regionalne oraz publikacje ziemiańskie i klerykalne. Nie trzeba tu przecież wyjaśniać, o ile opinia taka jest nieprawdziwa. Ponieważ jednak byłoby rzeczą niemożliwą i raczej niepotrzebną objęcie zasięgiem recenzowanej *Bibliografii* wszystkich periodyków, które docierały na wieś, należało chyba uwzględnić wyłącznie, ale wyczerpująco czasopisma specjalnie dla wsi przeznaczone. Pozwoliłoby to, wydaje się, uniknąć wielu niekonsekwencji, a ponadto dałoby bardziej zwarty i przejrzysty obraz czasopiśmiennictwa ludowego. Jest też kwestią równie dyskusyjną, czy słuszne było uwzględnianie czasopism łowieckich (»Łowiec«, »Łowiec Polski«), krajoznawczych (»Ziemia«), specjalistycznych wydawnictw naukowych z dziedziny rolnictwa i leśnictwa (»Acta Agrobotanica«, »Folia Forestalia«) czy też periodyków z zakresu przemysłu spożywczego (»Gazeta Cukrownicza«). A już tylko chyba nieporozumieniu należy przypisać umieszczenie opisu dziennika informacyjnego »Kronika Wiadomości Krajowych i Zagranicznych«, organu PTTK »Wierchy«²⁴. W podobnym tonie wypowiedział się także Jerzy Myśliński, który zwracał ponadto uwagę na brak jasno określonej podstawy źródłowej i brak indeksów, co w tego typu publikacji jest poważnym niedociągnięciem²⁵.

Drugim ogólnym opracowaniem monograficznym, jakie mamy do dyspozycji, jest książka Stanisława Stępnia pt. *Prasa ludowa w Polsce. Zarys historyczny* z roku 1984, która ukazała się nakładem Wydawnictwa „Prasa ZSL”. Obejmuje ona całokształt zagadnienia od „pism dla ludu” do „prasy Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego”, zawiera ponadto bogaty materiał ilustracyjny. Pozostaje wciąż najobszerniejszym chronologicz-

²⁴ K. Zawadzki, [rec.], „Rocznik Biblioteki Narodowej”, t. 1 (1964), s. 460.

²⁵ J. Myśliński, [rec.], „Roczniki Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1965, z. 1, s. 273.

nie i najbardziej dostępnym opracowaniem z tego zakresu, wydrukowanym w ośmiu tysiącach egzemplarzy.

Praca Stępnia spotkała się jednak z bardzo krytycznym przyjęciem, autorowi zarzucono plagiat. W jednej z recenzji, autorstwa Grażyny Kubickiej czytamy: „Książka S. Stępnia jest plagiatem: składa się z przepisanych niemal dosłownie fragmentów cudzych tekstów. Z wykorzystanych opracowań pochodzi też większość cytatów z pism ludowych. Odtworzenie głównych, ukrytych »współautorów« nie nastręcza trudności. Dla okresu rozbiorów Stępień przepisał duże partie wstępu S. Laty do katalogu I. Turowskiej-Barowej *Polskie czasopisma o wsi i dla wsi*. Rozdziały poświęcone prasie ludowej w okresie międzywojennym składają się z fragmentów syntezy A. Paczkowskiego *Prasa polska w latach 1918-1939*. Lata II wojny światowej przedstawił autor zestawiając teksty B. Golki (*Prasa konspiracyjna ruchu ludowego 1939-1945*), Z.J. Hirsza (*Terenowa prasa konspiracyjna ruchu ludowego 1939-1945*) oraz J. Jarowieckiego (rozdział pracy *Prasa polska w latach 1939-1945*). Brak opracowań dotyczących okresu Polski Ludowej skłonił S. Stępnia do wykorzystania niektórych archiwaliów i relacji oraz rozproszonych artykułów. Sposób wykorzystania źródeł budzi poważne wątpliwości co do umiejętności warsztatowych autora; błędnie np. wykonano przypisy do artykułów prasowych. Zamieszczony na końcu książki skromny wykaz literatury sporządzony został niedbale, niektóre opisy bibliograficzne są błędne, część wymienionych pozycji nie została wykorzystana – choćby II tom *Historii prasy polskiej*. Ilość przypisów została ograniczona do minimum, jednak spośród wymienionych pozycji autor powołał się tylko na tekst S. Laty (s. 20). Część przypisów znalazła się w pracy Stępnia dlatego, że umieścili je w swych tekstach »współautorzy«²⁶. Tak druzgocąca ocena recenzentki, która dopatrzyła się ponadto kilkudziesięciu błędów merytorycznych, wywołała Stępnia do odpowiedzi. Tłumaczył się, że „książka *Prasa ludowa w Polsce* nie jest pracą naukową, a powstała niejako na zamówienie (czyms w rodzaju wydawnictwa jubileuszowego) w związku z obchodami w 1984 roku dwudziestopięciolecia Wydawnictwa »Prasa ZSL«²⁷. Następnym razem Kubicka przywołała już kilka przykładów, które w sposób jednoznaczny podważyły rzetelność autora omawianej publikacji²⁸.

Poza opisanymi dwiema pozycjami nie dysponujemy do tej pory całościowymi syntezami obejmującymi dzie-

je szeroko rozumianej prasy ludowej, bądź prasy ruchu ludowego.

Czasopiśmiennictwo polskie XIX wieku jest wyjątkowo atrakcyjnym i popularnym od lat obszarem badawczym, jednakże w zakresie dotyczącym ruchu ludowego dorobek nie jest zbyt obfity. Z osobnych, obszerniejszych opracowań pozycją podstawową pozostaje wciąż *Czasopiśmiennictwo ludowe w Galicji* Krzysztofa Dunin-Wąsowicza (Wrocław 1952), będące właściwie w przeważającej części monografią „Przyjaciela Ludu” z obszernie zarysowanym tłem. Monografia ta powstała i została wydana w trudnym dla humanistyki polskiej okresie, niemniej jednak zachowuje do dziś swoją aktualność. Autor ustrzegł się przesadnej ideologizacji wywodu, charakterystycznej dla ówczesnych dzieł naukowych. Nie we wszystkich kwestiach – jak zauważył gorliwy recenzent – w sposób zadowalający „zbliżył się do nowatorskiej, marksistowskiej analizy faktów”²⁹. Wydana w serii Studiów Historyczno-Literackich Instytutu Badań Literackich PAN praca Dunin-Wąsowicza nie do końca spodobała się też historykom literatury, oczekującym szerszego potraktowania zagadnień literackich³⁰.

Kilka lat wcześniej ukazała się książka Henryka Sy-ski pt. *Od „Kmiotka” do „Zarania”. Z historii prasy ludowej* (Warszawa 1949), obejmująca swoim zakresem wszystkie zabory, aczkolwiek w większej części poświęcona czasopismom Królestwa Polskiego. Recenzenci, Marian Tyrowicz i Krzysztof Dunin-Wąsowicz, uznając korzyści płynące z tego rodzaju publikacji, zwracali uwagę na liczne niedomagania warsztatowe, w zasadzie uniemożliwiające uznanie jej za opracowanie naukowe³¹.

Poważną, dość obszerną pozycję w literaturze przedmiotu stanowią prace znanego prasoznawcy, Zenona Kmiecika, traktujące o czasopismach ludowych Królestwa Polskiego, szczególnie prawie stutrzydziestostro-nicowa rozprawa pt. *Czasopiśmiennictwo ludowe w Królestwie Polskim (1866-1914)*, ogłoszona na łamach „Rocznika Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” (1975, z. 2/3) oraz prace Jerzego Jarowieckiego na temat lwowskiej prasy ludowej³². Pozycjami znaczącymi

²⁹ J. Buszko, [rec.], „Przegląd Historyczny” 1953, z. 3, s. 460.

³⁰ S. Frybes, [rec.], „Pamiętnik Literacki” 1953, z. 3/4, s. 379-381.

³¹ M. Tyrowicz, [rec.], „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych”, t. 13 (1951), s. 366-370; K. Dunin-Wąsowicz, „Przegląd Historyczny”, t. 40 (1949), s. 403-406.

³² J. Jarowiecki, *Lwowska prasa ludowa w okresie autonomii galicyjskiej*, [w:] *Historia, społeczeństwo, wychowanie*, red. J. Maternicki, M. Hoszowska, F. Sierżęga, Rzeszów 2003, s. 352-364; *Lwowskie pisma dla ludu oraz prasa ludowa w okresie autonomii galicyjskiej*, [w:] *Kraków – Lwów. Książki – czasopisma – biblioteki XIX i XX wieku*, red. J. Jarowiecki, Kraków 2003, t. 6, cz. 2, s. 89-109 oraz odpowiednie rozdziały w: J. Jarowiecki, *Dzieje prasy polskiej we Lwowie do 1945 roku*, Kraków – Wrocław 2008.

²⁶ „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1986, nr 2, s. 109.

²⁷ S. Stępień, *List do redakcji w sprawie recenzji Grażyny Kubickiej*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1988, nr 2, s. 129.

²⁸ G. Kubicka, [rec.], „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1988, nr 3, s. 143-146.

są także: antologia tekstów opracowana przez Witolda Stankiewicza – *Czasopiśmiennictwo ludowe w Królestwie Polskim 1905-1914*³³ oraz operujące na pograniczach zagadnienia, stąd tym bardziej ciekawe, *Pisma ulotne stronnictw ludowych (1895-1939)*, w opracowaniu Stanisława Kowalczyka i Aleksandra Łuczaka (Warszawa 1971). Antologia Stankiewicza powstawała, jak nietrudno się domyśleć, w pierwszej połowie lat pięćdziesiątych – „nosi datę 1957, grzeszy jeszcze tu i ówdzie po staremu”, jak eufemistycznie podsumował jeden z recenzentów³⁴. Sporządzona została ściśle według ówczesnych, radzieckich wzorów, w najgorszym tego słowa znaczeniu.

Wśród opracowań tematycznych, skupiających się na konkretnych aspektach czasopiśmiennictwa sprzed 1914 r. na uwagę zasługują dwa zestawienia bibliograficzne Tomasza i Romana Szczechurów, ukazujące ideowy dorobek ruchu ludowego w zakresie zagadnień kulturalno-oświatowych, społecznych i społeczno-politycznych³⁵, gdzie w pierwszym pomieszczono dość obszerny i starannie sporządzony *Katalog prasy ludowej przedmiotowego okresu*³⁶ oraz obszerny tekst Józefa Ryszarda Szaflika pt. *Tradycja historyczna w publicystyce i działalności galicyjskiego ruchu ludowego*, który znalazł się ponadto w zbiorowym dziele *Edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX w.* (Warszawa 1981). Autor przedstawił w nim udział prasy ludowej w kształtowaniu świadomości społecznej i narodowej chłopów. Osobnych opracowań doczekały się następujące tytuły prasy okresu zaborów: „Dziennik”³⁷, „Gazeta Rolnicza”³⁸, „Piast”³⁹, „Przegląd Spo-

łeczny”⁴⁰, „Przyjaciel Ludu”⁴¹, „Siewba”⁴², „Zaranie”⁴³, „Związek Chłopski”⁴⁴, aczkolwiek w żadnym praktycznie wypadku, poza może *Czasopiśmiennictwem* Dunin-Wąsowicza i niedawno wydaną pracą Jana Wnęka o – mało przecież istotnym i problematycznie „ludowym” periodyku – „Związku Chłopskim”, nie możemy mówić o obszernej monografii prasoznawczej z prawdziwego zdarzenia. Jeśli zaś chodzi o ludzi związanych z prasą, dziennikarzy i wydawców, to najwięcej uwagi do tej pory poświęcili badacze Marii i Bolesławowi Wysłouchom⁴⁵ oraz Stanisławowi Stojalowskiemu⁴⁶; należy również odnotować prasowe aspekty w biografjach i opracowaniach dotyczących poszczególnych działaczy, m.in.: Jakuba Bojki⁴⁷, Karola Lewakowskiego⁴⁸, Wincentego Witos⁴⁹ czy Tomasza Nocznickiego⁵⁰.

Najbardziej bujny okres w historii polskiego ruchu ludowego to bez wątpienia dwudziestolecie międzywojenne. Czas pełen napięć wewnętrznych, ostrej walki politycznej, autorytaryzmu sanacji, dotkliwych represji, jakich doświadczyła wówczas opozycja, w tym i ludo-

⁴⁰ „Przegląd Społeczny” 1886-1887, wstęp i antologię oprac. K. Dunin-Wąsowicz, bibliogr. oprac. J. Czachowska, Wrocław 1955, 201, [2] s., [5] s. il. (Materiały do Dziejów Postępowej Publicystyki / Polska Akademia Nauk. Instytut Badań Literackich; 4); K. Dunin-Wąsowicz, *Czasopiśmiennictwo ludowe...*, s. 69-99.

⁴¹ K. Dunin-Wąsowicz, *op. cit.*, s. 100-213.

⁴² M. Bednarzak-Libera, „Siewba” – organ Związku Młodej Polki Ludowej, [w:] *Dzieje i przyszłość polskiego ruchu ludowego*, Warszawa 2002, t. 1, s. 747-760; „Siewba” 1906-1908, red. J. Gmitruk, R. Szydlik, Warszawa 2010, 169 s., il.

⁴³ W. Piątkowski, *Dzieje ruchu zaraniarskiego*, Warszawa 1956, 223, [2] s. il.

⁴⁴ J. Wnęk, *Czasopismo „Związek Chłopski” 1894-1908 i jego oblicze polityczno-społeczne*, Kraków 2009, 366 s.

⁴⁵ M.in.: A. Kudłaszyk, *Mysł społeczno-polityczna Bolesława Wysłoucha 1855-1937*, Warszawa 1978, 203 s.; Z. Sokół, *Maria Wysłouchowa (1858-1905) – galicyjska działaczka oświatowa i kulturalna, nauczycielka i redaktorka prasy dla ludu*, [w:] *Działalność kobiet polskich na polu oświaty i nauki*, Poznań 2003, s. 99-130; D. Wawrzykowa-Wierciochowa, *Wysłouchowa, Opowieść biograficzna*, Warszawa 1975, 444 s.

⁴⁶ M.in.: J. Myśliński, *Redaktor w sutannie i ludowy trybun. Stanisław Stojalowski*, „Kwartalnik Historii Prasy Polskiej” 1991, nr 3/4, s. 127-132; J. Glensk, *Śląski epizod redaktora ks. Stanisława Stojalowskiego*, [w:] *Zapomniani. Z dziejów literatury polskiej na Śląsku*, red. J. Malicki, G. Szewczyk, Katowice 1992, s. 40-65.

⁴⁷ B. Kasperek, *Jakub Bojko 1857-1943*, Lublin 1998; J. Bojko, *Gorące słowa. Wybór pism*, wybór, wstęp i oprac. F. Ziejka, Kraków 2002, XXII + 569 + [4] s.

⁴⁸ S. Pastuszka, *Karol Lewakowski. Poglądy i działalność społeczno-polityczna*, Warszawa 1980.

⁴⁹ S. Pigoń, *Wincenty Witos jako pisarz i mówca*, [w:] S. Pigoń, *Na drogach kultury ludowej. Rozprawy i studia*, wyb. i oprac. T. Jodelka-Burzecki, Warszawa 1974, s. 471-520 (pierw. w: „Wieś i Państwo”, „Piast” 1938); C. Wycech, *Wincenty Witos w świetle własnej twórczości pisarskiej*, Warszawa 1966.

⁵⁰ T. Nocznicki, *Wybór pism*, wyb. i wstęp H. Syska, Warszawa 1965.

³³ *Czasopiśmiennictwo ludowe w Królestwie Polskim 1905-1914*. „Głos Gromadzki”, „Życie Gromadzkie”, „Wieś Polska”, „Zagon”, „Siewba”, „Zaranie”, wyboru dokonał, wstępem i przypisami opatrzył W. Stankiewicz, Warszawa 1957.

³⁴ J. Zieliński, [rec.], „Prasa Współczesna i Dawna” 1958, nr 2, s. 175.

³⁵ T. Szczechura, R. Szczechura, *Zagadnienia społeczno-polityczne wsi w czasopiśmie polskiego ruchu ludowego 1889-1918. Materiały bibliograficzne*, Warszawa 1967, 786 s.; eidem, *Zagadnienia kulturalno-oświatowe i społeczno-gospodarcze wsi w czasopiśmie polskiego ruchu ludowego 1889-1918. Materiały bibliograficzne*, Warszawa 1969, 565 s.

³⁶ T. Szczechura, R. Szczechura, *Zagadnienia społeczno-polityczne...*, s. 23-75.

³⁷ M. Mioduchowska, „Dziennik” 1912-1921, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego”, nr 12 (1970), s. 115-151.

³⁸ J. Lutosławski, E. Kłoczowski, W.F. Rogowski, *Z dziejów „Gazety Rolniczej”*, [w:] *Księga pamiątkowa na 75-lecie „Gazety Rolniczej” 1861-1935. Księga wsi polskiej – źródła, dzieje i kierunki jej kultury*, red. J. Lutosławski, Warszawa – Lwów, t. 1, s. XIV-XXXIV.

³⁹ M.in.: A. Garlicki, *Założenie tygodnika „Piast” w 1913 roku*, „Roczniki Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego”, t. 2 (1963), s. 169-184; A. Paczkowski, „Tygodnik Piast” (1913-1939). *Organizacja i finanse*, cz. 1, „Roczniki Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego”, 1968, z. 1, s. 125-146.

wcy. Były to jednak lata niepodległości, względnej wolności słowa, demokracji, wprawdzie mocno ograniczonej po 1926 r., ale jednak. Rozwijająca się dynamicznie po 1956 r. historiografia ruchu ludowego wypracowała w tym zakresie bogaty dorobek, aczkolwiek w wielu wypadkach jego wartość pomniejsza balast ideologiczny i ograniczenia cenzury⁵¹. Widać to już było na przykładzie przywołanych wcześniej prac (np. wstęp Laty do *Czasopism Barowej*). Dzieje ruchu ludowego przed 1918 r. nie stanowiły dla ideologów ZSL takiego problemu, jak stosunkowo nieodległy okres międzywojenny i okupacyjny. Ideowe, organizacyjne i wreszcie personalne zaszłości z tamtych lat były wciąż żywe i obecne w ZSL, oficjalne deklaracje Stronnictwa zawierały szereg kategorycznych i jednoznacznych ocen, z gruntu ahistorycznych⁵². Z tej to przyczyny wiele prac z tego zakresu, aczkolwiek bogatych materiałowo, dojrzałych warsztatowo i przydatnych, wymaga od czytelnika pewnej rezerwy i ostrożności; przedstawione fakty i sądy proszą się wręcz w wielu wypadkach o reinterpretację, uzupełnienia.

Z opracowań prasy ruchu ludowego okresu międzywojennego wysuwa się bezwzględnie na czoło monografia Andrzeja Paczkowskiego pt. *Prasa polityczna ruchu ludowego 1918-1939* (Warszawa 1970). Inteligentna i przenikliwa, uwzględniająca szeroki kontekst, nie tylko polityczny, ale i społeczno-ekonomiczny; wolna od przesadnej poprawności ideologicznej, naukowa w pełnym tego słowa znaczeniu. Autor, co warte podkreślenia, zdobył się na szereg interesujących uogólnień i podsumowań, zaproponował typologię – wyodrębniając pisma organizatorskie, masowe i wielkomięjskie, specjalistyczne, centralne, wydawnictwa lokalne i miesięczniki teoretyczne. Książka Paczkowskiego, który zresztą kilkanaście lat później wydał obszerną monografię prasy polskiej dwudziestolecia⁵³, zyskała od samego początku uznanie. Jeden z recenzentów wytykał jedynie badaczowi zbyt skłonność do krytyki PSL „Piast”, przy braku jakiegokolwiek w odniesieniu do PSL „Wyzwolenie” i PSL-Lewica⁵⁴.

Obrazu dziejów prasy w okresie międzywojennym dopełniają obszerne rozprawy Jana Borkowskiego do-

tyczące „młodzieżowej prasy ludowej”⁵⁵ i Edwarda Chudzińskiego o „chłopskiej prasie literackiej”⁵⁶. Warto też zwrócić uwagę na pewne opracowania szczegółowe, jak na przykład dotyczące prasy ruchu ludowego wobec przewrotu majowego⁵⁷. Wyraźnie ukierunkowana ideologicznie jest jedyna obszerniejsza antologia tekstów prasowych, pt. *Walki klasowe na wsi polskiej 1918-1939* (Warszawa 1968) w opracowaniu Władysława Kuszyka. Spośród konkretnych tytułów największym zainteresowaniem badaczy cieszy się od lat „Gazeta Grudziądzka” i jej wydawca, Witold Kulerski, który doczekał się ostatnio dwóch biografii⁵⁸. Szereg drobniejszych rozpraw i artykułów poświęcono pisomom: „Kobieta Wiejska”⁵⁹; „Piast”⁶⁰; „Wici”⁶¹; „Wieś i Państwo”⁶²; „Wieś – Jej Pieśń”⁶³ i „Zielony Sztandar”⁶⁴ oraz – co już wyżej podkreślono – komunistycznej prasie chłopskiej.

Stosunkowo bogato przedstawia się natomiast bibliografia opracowań prasy konspiracyjnej ruchu ludowego. Wśród dziesiątków mniejszych rozpraw i przyczynków

⁵⁵ J. Borkowski, *Młodzieżowa prasa ludowa w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Tradycje i współczesność ruchu młodzieżowego. Zeszyt specjalny 2*, Katowice 1982, s. 120-183; *Wizje społeczne i zmagania wicarzy w świetle młodzieżowej prasy ludowej 1928-1939*. „Wici”, „Znicz”, „Społem”, „Młoda Myśl Ludowa”, „Chłopskie Życie Gospodarcze”, Warszawa 1966.

⁵⁶ E. Chudziński, *W kręgu kultury i literatury chłopskiej 1918-1939. Z dziejów chłopskiej prasy literackiej*, Warszawa 1985, 372 s.; idem, *Z dziejów chłopskiej prasy literackiej w dwudziestolecie międzywojennym*. „Wieś – Jej Pieśń”, „Nowa Wieś”, „Nurty”, „Rocznik Komisji Historycznoliterackiej / PAN. Oddział w Krakowie”, t. 13 (1975), s. 89-134.

⁵⁷ J. Grzybczak, *Zamach majowy w prasie ludowej*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1989, nr 2, s. 13-28 (jest to fragment pracy magisterskiej pt. *Prasa ludowa wobec zamachu majowego*, Kraków: Instytut Nauk Politycznych UJ, 1985, 90 s.).

⁵⁸ T. Astramowicz-Leyk, *Witold Kulerski (1865-1935). Polityk – wydawca – dziennikarz*, Toruń 2006, 273 s.; T. Krzemiński, *Polityk dwóch epok – Witold Kulerski (1865-1935)*, Toruń 2008, 270, [2] s., [16] s. („Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, R. 91 z. 3.). Kilka obszerniejszych prac poświęciła „Gazecie Grudziądzkiej” Grażyna Gzella.

⁵⁹ M.in. Z. Sokół, „Kobieta Wiejska” – pismo wicerek, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego”, nr 22 (1982), s. 70-82.

⁶⁰ M.in. C. Brzoza, *Międzywojenne dzieje tygodnika „Piast”*, „Zeszyty Naukowe UJ, Prace Historyczne”, z. 125 (1998), s. 129-144.

⁶¹ M.in. J. Borkowski, *op. cit.*

⁶² M.in. W. Puliński, *Agraryzm ludowy wobec ustroju politycznego państwa, struktury agrarnej i uprzemysłowienia na przykładzie dorobku miesięcznika „Wieś i Państwo” w latach 1938-1939 i 1946-1947*, „Zeszyty Naukowe Instytutu Ekonomicznego Akademii Świętokrzyskiej”, Piotrków, z. 3 (2001), s. 111-124.

⁶³ J. Czachowska, „Wieś – Jej Pieśń”, „Nowa wieś”, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego”, nr 6 (1964), s. 407-434.

⁶⁴ M.in. A. Paczkowski, *Powstanie i pierwszy okres ukazywania się „Zielonego Sztandaru” (1931-1939), naczelnego organu Stronnictwa Ludowego*, „Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego” 1965, z. 1, s. 158-170.

⁵¹ Szerzej m.in. w: J. Jachymek, J.R. Szaflik, *Historiografia ruchu ludowego. Stan i potrzeby badawcze*, [w:] *Chłopi, naród, kultura*, t. 1: *Myśl polityczna ruchu ludowego*, red. J. Jachymek, K.Z. Sowa, M. Śliwa, Rzeszów 1996.

⁵² Zob. G. Nieć, *Oficjalna tradycja historyczna ruchu ludowego w okresie istnienia ZSL do początku przełomu lat 80.*, [w:] *Studia Lodomeriana. Historia – Kultura – Prawo*, red. K. Grodziska, G. Nieć, Kraków 2007, s. 113-142.

⁵³ A. Paczkowski, *Prasa polska w latach 1918-1939*, Warszawa 1980, 524 s.

⁵⁴ J. Borkowski, [rec.], „Dzieje Najnowsze” 1971, nr 3, s. 154.

oraz wspomnień i relacji na czoło wysuwają się obszerne i skrupulatne monografie Bartłomieja Golki⁶⁵ i Zbigniewa Jerzego Hirsza⁶⁶, niestety pod względem interpretacyjnym noszące znamię swoich czasów, oraz odpowiednie rozdziały w monografiach Jerzego Jarowieckiego⁶⁷. Proces reinterpretacji tego obszaru historii objął już także czasopiśmiennictwo, czego dobitnym przykładem jest, wydana ostatnio, książka Karola Sacewicza⁶⁸. Z opracowań tematycznych warto przywołać pracę Stanisława Dąbrowskiego⁶⁹, analizującą publicystykę polityczną lat okupacji i Jerzego Jastrzębskiego – publicystykę kulturalną⁷⁰. Stosunkowo dużo uwagi badacze poświęcili prasie kobiecej, związanej z konspiracyjnym ruchem ludowym⁷¹. W roku 1999 ukazała się z kolei antologia publicystyki konspiracyjnej ludowców⁷².

Dzieje ruchu ludowego po roku 1945 nie były obiektem szczególnego zainteresowania badaczy, zwłaszcza związanych z ZSL. Formułowano wprawdzie postulaty badawcze, ale bez przekonania. Każdorazowo, przy okazji najrozmaitszych jubileuszy podkreślano konieczność opracowania tego okresu dziejów ludowych partii⁷³, był to swego rodzaju rytuał. Czekano jednak na lepsze czasy. Ze względu chociażby na genezę i miejsce Stronnictwa w systemie politycznym PRL ingerencje cenzury były raczej nieuniknione, a zakres ustępstw zbyt dotkliwy. W wielu wypadkach lepiej było nie pisać nic, więc aktywność badawcza zeteselowskich historyków w zasadzie nie obejmowała tego przedziału czasowego, większość opracowań monograficznych wręcz się na tej dacie urywała⁷⁴. Z opublikowanych w tym czasie należy przywołać przede wszystkim bib-

liografię Stanisława Gizy⁷⁵, odpowiednie rozdziały książki Stanisława Stępnia, rozprawę Zbigniewa Jerzego Hirsza⁷⁶ oraz liczne okazjonalne broszurki. Po roku 1989 nastąpiło wyraźne ożywienie i zainteresowanie powojenną prasą ruchu ludowego, także niezależną⁷⁷ i emigracyjną⁷⁸. Znikła cenzura, otworzyły się liczne archiwa. Osobnej monografii doczekała się ostatnio „Gazeta Ludowa”⁷⁹; ukazały się ponadto wspomnienia jej redaktorów⁸⁰. Z najnowszych prac na szczególną uwagę zasługuje praca Piotra Swachy pt. *Polityka informacyjna Polskiego Stronnictwa Ludowego (1945-1947)*⁸¹.

Nie umniejszając w niczym wadze szeregu rozpraw i przyczynków, jakie w ciągu ostatnich dziesięcioleci poświęcono prasie ludowej, przyznać trzeba, że bibliografia prasoznawcza w tym zakresie jest bogata pozornie. Zaledwie kilka pozycji można uznać za fundamentalne opracowania. Klasycznymi pozostają monografie Krzysztofa Dunin-Wąsowicza i Andrzeja Paczkowskiego. Mimo upływu lat są wciąż wartościowe i inspirujące, zarówno w warstwie faktograficznej, jak i interpretacyjnej, podobnie jak znakomita większość drobniejszych opracowań i analiz. Znajduje to potwierdzenie w statystyce, liczbie cytowań, świadczącej o nieustannym funkcjonowaniu tych prac w naukowym obiegu⁸².

⁷⁵ S. Giza, *Ruch ludowy w prasie Polski Ludowej 1944-1967. Zagadnienia społeczno-polityczne. Materiały bibliograficzne*, Warszawa 1970.

⁷⁶ Z.J. Hirsz, *Prasa stronnictw ludowych w latach 1944-1949*, [w:] *Z dziejów ruchu ludowego w PRL*, Warszawa 1976, s. 242-278.

⁷⁷ *Wykaz tytułów prasy chłopskiej wydawanej poza zasięgiem cenzury w latach 1977-1985*, oprac. Z. Kaczyński, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego”, nr 27 (1992), s. 139-142.

⁷⁸ A. Indraszczyk, „Biuletyn Informacyjny Polskiego Stronnictwa Ludowego we Francji” w latach 1949-1952, „Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego”, nr 22 (2006), s. 131-147.

⁷⁹ L.B. Paszkiewicz, „Gazeta Ludowa”. *Próba walki o wolność myśli i słowa 1945-1947*, z przedm. W. Bartoszewskiego, Toruń 2007, 349 s.

⁸⁰ *Dziennikarstwo i polityka*. Zygmunt Augustyński, *Wspomnienia redaktora naczelnego „Gazety Ludowej”*, Władysław Bartoszewski, *Gazeta z bożej łaski. Wywiad z byłym dziennikarzem „Gazety Ludowej”*, Kraków 2009.

⁸¹ P. Swacha, *Polityka informacyjna Polskiego Stronnictwa Ludowego (1945-1947)*, Warszawa 2010, 236 s.

⁸² Szczegółowe dane dotyczące obiegu naukowego, cytowań polskich opracowań z zakresu prasoznawstwa znajdują się w przygotowywanej rozprawie W.M. Kolasy; część z nich ogłoszono już drukiem: W.M. Kolasa: *Historia mediów polskich w świetle wskaźników bibliometrycznych*, „Zeszyty Prasoznawcze” 2011, nr 3/4, s. 8-27; idem, *Retrospektywny indeks cytowań w humanistyce: koncepcja, metoda, zastosowania*, „Przegląd Biblioteczny” 2011, nr 4, s. 466-486; idem, *Kierunki badań nad historią prasy polskiej 1918-1939*. Cz. 1: *Tendencje rozwojowe, typologia*, „Rocznik Historii Prasy Polskiej” 2011, z. 1/2, s. 5-55; idem, *Specific Character of Citations in Historiography (using the example of Polish history)*, „Scientometrics” Vol. 90 (2012), Iss. 3, pp. 905-923.

⁶⁵ B. Golka, *Prasa konspiracyjna ruchu ludowego 1939-1945*, wyd. 2, Warszawa 1975.

⁶⁶ Z.J. Hirsz, *Terenowa prasa konspiracyjna ruchu ludowego 1939-1945*, Warszawa 1977.

⁶⁷ M.in. J. Jarowiecki, *Prasa w Polsce w latach 1939-1945*, [w:] *Prasa polska w latach 1939-1945*, red. J. Łojek, Warszawa 1980, s. 70-84.

⁶⁸ K. Sacewicz, *Centralna prasa Polski Podziemnej wobec komunistów polskich 1939-1945*, Warszawa 2009.

⁶⁹ S. Dąbrowski, *Koncepcje przebudowy Polski w programach i publicystyce ruchu ludowego 1939-1945*, Warszawa 1981.

⁷⁰ J. Jastrzębski, *Między apologią a negacją. Kultura ludowa w polemikach 1939-1948*, Warszawa 1987.

⁷¹ M.in. Z. Sokół, *Działalność prasowa Ludowego Związku Kobiet w latach 1942-1947*, „Zeszyty Prasoznawcze” 1995, nr 3/4, s. 94-108.

⁷² *Ludowcy o społeczeństwie, państwie i demokracji 1939-1945. Wybór publicystyki konspiracyjnej*, wstęp, wybór tekstów i oprac. K. Przybysz, Pułtusk 1999.

⁷³ Zob. np.: T. Kisielewski, *O pisanej historii ruchu ludowego i problemach wydawniczych. Historia i współczesność – fakt współzależności*, „Więś Współczesna” 1970, nr 12.

⁷⁴ Np. *Zarys historii polskiego ruchu ludowego*, planowany na trzy tomy, urwał się na t. 2 i doprowadzony został do 1939 r.; *Materiały źródłowe do historii polskiego ruchu ludowego* zakończyły się zaś na t. 4: 1939-1945.

Jednakowoż w przypadku książek Dunin-Wąsowicza i Paczkowskiego ogrom materiału i źródeł, upływ czasu, postęp badań w różnych dziedzinach, wreszcie rozwój metodologii uprawniają do podjęcia na nowo poruszonych w nich zagadnień. Za względnie kompletne i niezwykle sumienne warsztatowo należy uznać prace dotyczące prasy konspiracyjnej ruchu ludowego Golki i Hirsza. To obszerne i wyczerpujące syntezы, niestety ich autorzy ulegli oficjalnej ideologii ZSL, obejmującej także historię ruchu ludowego, w tym zakresie materiał wymaga reinterpretacji.

Mocny związek instytucji i osób zajmujących się historią ruchu ludowego z jego najróżniejszymi agendami, z czym mieliśmy i mamy wciąż do czynienia, nie pozostaje bez wpływu na prezentowane sądy i opinie. Z jednej strony niewątpliwie poszerza to możliwości badawcze, wydawnicze i popularyzatorskie, z drugiej może czasami przeszkadzać, utrudniać spojrzenie z dystansu na konkretny problem i całość zagadnienia. Pogodzenie naukowego obiektywizmu z osobistym zaangażowaniem bywa czasem nie lada wyzwaniem dla naukowca. Wydaje się, że najlepszym sposobem jest wyraźne i konsekwentne oddzielenie publicystyki od twórczości naukowej.

Przegląd i wstępna analiza dorobku badawczego z zakresu prasy ludowej pozwalają sformułować następujące postulaty. Przede wszystkim, istnieje potrzeba nowego, doprowadzonego do czasów współczesnych zestawienia bibliograficznego tytułów czasopism. Bibliografia taka powinna się oprzeć na jasno określonych kryteriach, aczkolwiek musi również uwzględnić specyfikę materii i rozległe pogranicza wielu zagadnień związanych z ruchem ludowym. Dyskusja wokół problemu, jaka rozgorzała już wokół książki Barowej i potem innych prac, jest w tym względzie wielce pożyteczna i inspirująca. Ambitnym zadaniem, jakie stoi przed badaczami, jest synteza dziejów prasy ruchu ludowego, w której zostanie spożytkowany i zweryfikowany dotychczasowy, rozproszony dorobek badawczy, sprostowane pewne – chociażby te zauważone przez recenzentów – potknięcia oraz pomyłki i – co najważniejsze – wypracowana zostanie rzeczowa, wolna od wszelkiej ideologii interpretacja faktów i procesów. Coraz bardziej interdyscyplinarny warsztat humanistyki pozwala na wieloaspektową analizę zjawisk, uwzględniającą zarówno tło polityczne, uwarunkowania ekonomiczne i społeczne, jak i kulturowe, tak przecież istotne w odniesieniu do wsi i chłopów. Historyk prasy, zwłaszcza tej politycznej, agitacyjnej powinien przeanalizować ją także pod kątem metod propagandowych, zadać pytanie o ich skuteczność. Co ciekawe, już w swojej pracy Andrzej Paczkowski pokusił się

o tezę o stosunkowo niewielkiej roli prasy w agitacji przedwyborczej, miała ona natomiast – jego zdaniem – istotne znaczenie w budowaniu świadomości formacji⁸³. Dlatego zapewne tak wiele inicjatyw, często efemerycznych, towarzyszących kolejnym przegrupowaniom, przetasowaniom i rozłamom w łonie politycznego ruchu ludowego, obserwujemy po dziś dzień. Osobnym problemem badawczym obejmującym całokształt historii ludowej prasy są jej ludzie – właściciele, autorzy i korespondenci. To również ważny element dziejów inteligencji polskiej. Przez lata ukształtowała się elita ruchu ludowego, jego przywódcy, działacze, także etatowi. Wielu spośród nich chwyciło z powodzeniem za pióro; ich pisarska aktywność, wykraczająca daleko poza ludową prasę, zasługuje z pewnością na uwagę.

Z zagadnień cząstkowych razi wciąż luka w zakresie szerokich opracowań prasy ludowej Królestwa i zaboru pruskiego. Na osobne i całościowe potraktowanie zasługuje w końcu prasa ZSL, w której – co zostało już podkreślone – wiele inicjatyw powiązanych było ściśle jednym ośrodkiem decyzyjnym i kontrolnym. Niezwykle ciekawe i pożyteczne wydaje się już samo naszkicowanie i przeanalizowanie schematu wydawnictw prasowych Stronnictwa i prześledzenie ich rozwoju, funkcjonowania, kontroli i cenzury, tak wewnętrznej, jak i zewnętrznej. Interesująca będzie analiza zeteselowskiej publicystyki pod kątem kolejnych przełomów i przesileń politycznych czterdziestopięciolecia Polski Ludowej, począwszy od 1956, poprzez 1968, 1970, 1976, 1980, aż po przewrót ustrojowy lat 1989-1991. Należy zadać pytanie, na ile prasa zeteselowska była samodzielna i autonomiczna? Czy i w jakim zakresie jej głos był odrębny, inny od pozostałej? Na ile zdeteminowana i skuteczna była kontrola głównej siły układu – PZPR? W jaki sposób i z jakim też skutkiem zeteselowski aparat kontrolował swoje organy prasowe? Wreszcie, czy i w jakim zakresie miały one wpływ na bieg spraw wewnątrz Stronnictwa i pozostałych ogniw ruchu ludowego? I w tym wypadku niezbędna wydaje się także dogłębna analiza środowiska dziennikarskiego – rodowodów, oblicza ideowego, zależności, wreszcie jego rozpadu po 1989 r. Taka monografia przybliży nas do pełniejszego obrazu roli samego ZSL i jego otoczenia w życiu politycznym i społecznym Polski Ludowej.

Upadek prasy partyjnej po 1989 r. jest faktem, dotknęło to także tytułów związanych z ruchem ludowym. W porównaniu z okresami wcześniejszymi materiał wydaje się nader skromny, żeby nie powiedzieć miżerny. Przyspieszona erozja środowiska intelektual-

⁸³ A. Paczkowski, *Prasa polityczna...*, s. 171, 242, 246, 247.

nego skupionego wokół ZSL, przejęcie inicjatywy przez postzetteselowski aparat doprowadziły po latach do sytuacji, w której nowo powstałe Stronnictwo wprawdzie posiada swój prasowy organ – „Zielony Sztandar”, ale jego pole oddziaływania jest słabe. Tak Stronnictwu, jak i redakcji jego organu nie udało się przyciągnąć do siebie jakiś znaczących środowisk intelektualnych, uczestniczących w debacie publicznej. Takie środowisko, aktywne w sferze mediów, sympatyzujący dziennikarze, konkretne tytuły i stacje rekompensują wszak partiom brak organów prasowych. Tym bardziej jednak z badawczego punktu widzenia byłaby ciekawa analiza upadku prasy ruchu ludowego, losy poszczególnych tytułów, ludzi z nimi związanych. Już z pozycji bibliografa interesujące są liczne po 1989 r. inicjatywy, z reguły o charakterze efemerycznym, obrazujące burzliwy okres transformacji, ale także późniejsze, związane z przekształceniami na polskiej scenie politycznej, które przyniosły ze sobą także kilka spektakularnych secesji z PSL. Zagadnieniem samym w sobie wydaje się być aktywność wydawnicza pojedynczych parlamentarzystów, organizacji terenowych, licznych stowarzyszeń i instytucji szeroko pojmowanego ruchu ludowego. Wspomniana słabość i pasywność medialna PSL, jej przyczyny i konsekwencje są już intrygujące same w sobie.

Badacze prasy ruchu ludowego powinni także zwrócić baczniejszą uwagę na działalność wydawniczą emigracji, bogatą i wiele nurtową. Ważny segment badań

prasoznawczych to również monografie poszczególnych tytułów, i tu wiele jest do zrobienia. Wciąż czekają na swoich monografistów takie tytuły, jak: „Piaś”, „Wyzwolenie”, „Gazeta Grudziądzka”⁸⁴ (przewyższająca wszystkie inne ludowe czasopisma swoim nakładem w dwudziestoleciu), „Piaś Wielkopolski”, „Gazeta Chłopska” i wiele innych.

Można zatem stwierdzić, że na tle bogatej i różnorodnej historiografii polskiego ruchu ludowego segment dotyczący prasy i ruchu wydawniczego w ogóle wydaje się być stosunkowo najgorzej rozwinięty. Niestety, nie cieszy się nadal takim zainteresowaniem badaczy, na jakie z pewnością zasługuje. Być może przyczyną takiego stanu rzeczy należy szukać w stosunkowo małej atrakcyjności „ludowych” czasopism, których zawartość zdominowana jest przez tematykę rolną, wiejską. Wypadają one dość blado na tle zadziornej prasy lewicowej i prawicowej, poruszającej o wiele więcej problemów uniwersalnych, wciąż żywo dyskutowanych. Wydaje się jednak, że jest to wrażenie pozorne, zwłaszcza gdy przyjrzymy się bliżej publicystyce „Wyzwolenia” czy kulturalno-społecznym periodykom zetesselowskim lat 1957-1989.

⁸⁴ Przeszkodę w opracowaniu monografii „Gazety Grudziądzkiej” stanowi brak pewnej liczby numerów tego pisma z pierwszych lat jego istnienia 1894-1896. Zob. G. Gzella, *Procesy prasowe redaktorów „Gazety Grudziądzkiej” w latach 1894-1914*, Toruń 2010, s. 10.

THE ANALYSIS OF THE POLISH PEOPLE'S MOVEMENT PRESS – RECONNAISSANCE

Summary

Polish people's movement, which origins at the end of XIXth century, created and used during the decades many press titles. There were among them famous and popular titles such as „Przyjaciół Ludu”, „Gazeta Grudziądzka”, „Wyzwolenie”, „Piaś”, „Gazeta Ludowa” as well as existing up to now „Zielony Sztandar”. In the period of the Polish People's Republic there was a broad system of press and publications issued by the United People's Party (Zjednoczone Stronnictwo Ludowe, ZSL) – the party functioning in the political system at that time. Specific press titles, ideological trends and their role in the history of Polish periodical press have been subject to great scholarly interest. Many works concerning this period have been created. Annual bound volumes also serve as a significant historical source for researchers interested in the history of culture and political thought. The article aims at presenting and analyzing scholarly achievements in the field of the history of people's movement press, which developed especially between 1956 and 1989. An effort was made to depict main trends and tendencies in the research as well as some gaps and shortcomings resulting from specific and typical of the years 1945-1989 political or environmental conditions, as well as from the scope and the quality of undertaken research works.

KEYWORDS: press studies, history of Polish press, people's movement, Polish political thought, village, agriculture

Bibliography

- A. Garlicki, *Założenie tygodnika „Piast” w 1913 roku*, „Rocz. Hist. Czas. Pol.”, t. 2 (1963), s. 169-184
- A. Gruca, „*Gwiazda Katolicka*” (1890-1891) – pierwsze pismo dla ludu księdza Marcelego Dziurzyńskiego, [w:] *Spółczesność Kultura Inteligencja. Studia historyczne ofiarowane profesor Irenie Homoli-Skapskiej*, red. E. Orman, G. Nieć, Kraków – Warszawa 2009, s. 353-365.
- A. Indraszczyk, „*Biuletyn Informacyjny Polskiego Stronnictwa Ludowego we Francji*” w latach 1949-1952, „*Rocznik Historyczny Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego*”, nr 22 (2006), s. 131-147.
- A. Kudłaszyk, *Mysł społeczno-polityczna Bolesława Wysloucha 1855-1937*, Warszawa 1978, 203 s;
- A. Paczkowski, „*Tygodnik Piast*” (1913-1939). *Organizacja i finanse*, cz. 1, „Rocz. Hist. Czas. Pol.”, 1968, z. 1, s. 125-146
- A. Paczkowski, *Powstanie i pierwszy okres ukazywania się „Zielonego Sztandaru” (1931-1939)*, *naczelnego organu Stronnictwa Ludowego*, „Rocz. Hist. Czas. Pol.”, 1965, z. 1, s. 158-170.
- A. Paczkowski, *Prasa polityczna ruchu ludowego (1893-1939). Próba sformułowania niektórych problemów badawczych*, [w:] *Historia prasy polskiej a kształtowanie się kultury narodowej*, t. 1: *Księga referatów*, red. J. Skrzypek, Warszawa 1967, s. 219-234.
- A. Paczkowski, *Prasa polska w latach 1918-1939*, Warszawa 1980, 524 s.
- A. Podraza, *Chłopskie organizacje i formy ich aktywności społecznej i politycznej. Próba typologii*, [w:] *Europa. Galicja. Regiony. Pisma historyczne*, wyb., oprac. i wstęp G. Nieć, Kraków 2006
- B. Golka, *Prasa konspiracyjna ruchu ludowego 1939-1945*, – Wyd. 2. – Warszawa 1975.
- B. Kasperek, *Jakub Bojko 1857-1943*, Lublin 1998; J. Bojko, *Gorące słowa. Wybór pism*, wybór, wstęp i oprac. F. Ziejka, Kraków 2002, XXII+569+[4] s.
- Cz. Brzoza, *Międzywojenne dzieje tygodnika „Piast”*, „Zeszyty Naukowe UJ, Prace Historyczne”, z. 125 (1998), s. 129-144.
- Cz. Wycech, *Wincenty Witos w świetle własnej twórczości pisarskiej*, Warszawa 1966.
- Czasopiśmiennictwo ludowe w Królestwie Polskim 1905-1914*. „*Głos Gromadzki*”, „*Życie Gromadzkie*”, „*Wieś Polska*”, „*Zagon*”, „*Siewba*”, „*Zaranie*”, wyboru dokonał, wstępem i przypisami opatrzył W. Stankiewicz, Warszawa 1957.
- D. Wawrzykowska-Wierciochowa, *Wyslouchowa, Opowieść biograficzna*, Warszawa 1975, 444 s.
- Dziennikarstwo i polityka*. Zygmunta Augustyńskiego, *Wspomnienia redaktora naczelnego „Gazety Ludowej”*, Władysław Bartoszewski, *Gazeta z bożej łaski. Wywiad z byłym dziennikarzem „Gazety Ludowej”*, Kraków 2009.
- E. Chudziński, *W kręgu kultury i literatury chłopskiej 1918-1939. Z dziejów chłopskiej prasy literackiej*, Warszawa 1985, 372 s.
- E. Chudziński, *Z dziejów chłopskiej prasy literackiej w dwudziestolecu międzywojennym*. „*Wieś – Jej Pieśń*”, „*Nowa Wieś*”, „*Nurty*”, „*Rocznik Komisji Historycznoliterackiej / PAN. Oddział w Krakowie*”, t. 13 (1975), s. 89-134.
- G. Gzella, „*Pisma dla ludu*” pod zaborami w pierwszej połowie XIX wieku, Toruń 1994.
- G. Gzella, *Procesy prasowe redaktorów „Gazety Grudziądzkiej” w latach 1894-1914*, Toruń 2010
- I. Turowska-Barowa, *Polskie czasopisma o wsi i dla wsi od XVIII w. do r. 1960. Materiały bibliograficzno-katalogowe*, wstęp S. Lato, Warszawa 1963.
- J. Borkowski, *Młodzieżowa prasa ludowa w II Rzeczypospolitej*, [w:] *Tradycje i współczesność ruchu młodzieżowego. Zeszyt specjalny 2*, Katowice 1982, s. 120-183
- J. Czachowska, „*Wieś, jej pieśń*”, „*Nowa wieś*”, „*Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego*”, nr 6 (1964), s. 407-434.
- J. Glensk, *Śląski epizod redaktora ks. Stanisława Stojalowskiego*, [w:] *Zapomniani. Z dziejów literatury polskiej na Śląsku*, red. J. Malicki, G. Szewczyk, Katowice 1992, s. 40-65.
- J. Grzybczak, *Zamach majowy w prasie ludowej*, „*Zeszyty Prasoznawcze*” 1989, nr 2, s. 13-28
- J. Jarowiecki, *Dzieje prasy polskiej we Lwowie do 1945 roku*, Kraków – Wrocław 2008.
- J. Jarowiecki, *Lwowska prasa ludowa w okresie autonomii galicyjskiej*, [w:] *Historia, społeczeństwo, wychowanie*, red. J. Maternicki, M. Hoszowska, F. Sierżega, Rzeszów 2003, s. 352-364;
- J. Jarowiecki, *Lwowskie pisma dla ludu oraz prasa ludowa w okresie autonomii galicyjskiej*, [w:] *Kraków – Lwów. Książki – czasopisma – biblioteki XIX i XX wieku*, t. 6, cz. 2, Kraków 2003, s. 89-109
- J. Jarowiecki, *Prasa lwowska w latach 1864-1918. Bibliografia*, Kraków 2002
- J. Jarowiecki, *Prasa w Polsce w latach 1939-1945*, [w:] *Prasa polska w latach 1939-1945*, red. J. Łojek, Warszawa 1980, s. 70-84.
- J. Jastrzębski, *Między apologią a negacją. Kultura ludowa w polemikach 1939-1948*, Warszawa 1987.
- J. Lutosławski, E. Kłoczowski, W.F. Rogowski, *Z dziejów „Gazety Rolniczej”*, [w:] *Księga pamiątkowa na 75-lecie „Gazety Rolniczej” 1861-1935. Księga wsi polskiej – źródła, dzieje i kierunki jej kultury*, t. 1, red. J. Lutosławski, Warszawa – Lwów, s. XIV-XXXIV.

- J. Myśliński, *Redaktor w sutannie i ludowy trybun. Stanisław Stojałowski*, „Kwart. Hist. Prasy Pol.”, 1991, nr 3/4, s. 127-132
- J. Wnęk, *Czasopismo „Związek Chłopski” 1894-1908 i jego oblicze polityczno-społeczne*, Kraków 2009, 366 s.
- K. Sacewicz, *Centralna prasa Polski Podziemnej wobec komunistów polskich 1939-1945*, Warszawa 2009.
- L. Biliński, *Zarys rozwoju ruchu wydawniczego w Polsce Ludowej*, Warszawa 1977
- L.B. Paszkiewicz, „*Gazeta Ludowa*”. *Próba walki o wolność myśli i słowa 1945-1947*, z przedm. W. Bartoszewskiego, Toruń 2007, 349 s.
- Ludowcy o społeczeństwie, państwie i demokracji 1939-1945. Wybór publicystyki konspiracyjnej*, wstęp, wybór tekstów i oprac. K. Przybysz, Pułtusk 1999.
- M. Biedrzak-Libera, „*Siewba*” – organ Związku Młodej Polski Ludowej, [w:] *Dzieje i przyszłość polskiego ruchu ludowego*, t. 1, Warszawa 2002, s. 747-760
- M. Mrozowski, *System medialny. Struktura i zasady działania*, [w:] *Dziennikarstwo i świat mediów. Nowa edycja*, red. Z. Bauer, E. Chudziński, Kraków 2008, s. 39-65.
- P. Swacha, *Polityka informacyjna Polskiego Stronnictwa Ludowego (1945-1947)*, Warszawa 2010, 236 s.
- Papier Bolesława i Marii Wysłouchów w zbiorach Biblioteki Zakładu Narodowego im. Ossolińskich*, oprac. R. Lutman, M. Bonarska, M. Kurkiewicz, „*Ze Skarbcza Kultury*”, 1967, z. 19, s. 274-343
- Przegląd Społeczny 1886-1887*, wstęp i antologię oprac. K. Dunin-Wąsowicz, bibliogr. oprac. J. Czachowska, Wrocław 1955, 201, [2] s., [5] s. il.
- R. Habielski, *Polityczna historia mediów w Polsce w XX wieku*, Warszawa 2007.
- S. A. Kondek, *Władza i wydawcy. Polityczne uwarunkowania produkcji książek w Polsce w latach 1944-1949*, Warszawa 1993, s. 168 i nast.; tenże, *Papierowa rewolucja. Oficjalny obieg książek w Polsce w latach 1948-1955*, Warszawa 1999.
- S. Dąbrowski, *Koncepcje przebudowy Polski w programach i publicystyce ruchu ludowego 1939-1945*, Warszawa 1981.
- S. Giza, *Ruch ludowy w prasie Polski Ludowej 1944-1967. Zagadnienia społeczno-polityczne. Materiały bibliograficzne*, Warszawa 1970.
- S. Lato, *Koreferat do referatu A. Paczkowskiego...*, [w:] *Historia prasy polskiej a kształtowanie się kultury narodowej*, t. 2, Warszawa 1968, s. 308.
- S. Pastuszka, *Karol Lewakowski. Poglądy działalności społeczno-politycznej*, Warszawa 1980.
- S. Pigoń, *Wincenty Witos jako pisarz i mówca*, [w:] S. Pigoń, *Na drogach kultury ludowej. Rozprawy i studia*, wyb. i oprac. T. Jodełka-Burzecki, Warszawa 1974, s. 471-520
- S. Stępień, *List do redakcji w sprawie recenzji Grażyny Kubickiej*, „*Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*”, 1988, nr 2, s. 129.
- Siewba 1906-1908*, red. J. Gmitruk, R. Szydlik, Warszawa 2010, 169 s., il.
- T. Astramowicz-Leyk, *Wiktor Kulerski (1865-1935). Polityk – wydawca – dziennikarz*, Toruń 2006, 273 s.
- T. Kisielewski, *O pisanej historii ruchu ludowego i problemach wydawniczych. Historia i współczesność – fakt współzależności*, „*Wiś Współczesna*” 1970, nr 12.
- T. Kisielewski, *O pisanej historii ruchu ludowego i problemach wydawniczych. Historia i współczesność – fakt współzależności*, „*Wiś Współczesna*”, 1970, nr 12.
- T. Krzemiński, *Polityk dwóch epok – Wiktor Kulerski (1865-1935)*, Toruń 2008, 270, [2] s., [16] s. (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu ; R. 91 z. 3.).
- T. Mielczarek, *Monopol, pluralizm, koncentracja. Środki komunikowania masowego w Polsce w latach 1989-2006*, s. 82 i n.; J. Myśliński, *Media w II i III Rzeczypospolitej. Próba porównania*, [w:] *Dwadzieścia lat wolnych*
- T. Nocznicki, *Wybór pism*, wyb. i wstęp H. Syska, Warszawa 1965.
- T. Szczechura, R. Szczechura, *Zagadnienia kulturalno-oświatowe i społeczno-gospodarcze wsi w czasopiśmie polskiego ruchu ludowego 1889-1918. Materiały bibliograficzne*, Warszawa 1969, 565 s.
- T. Szczechura, R. Szczechura, *Zagadnienia społeczno-polityczne wsi w czasopiśmie polskiego ruchu ludowego 1889-1918. Materiały bibliograficzne*, Warszawa 1967, ss. 786
- W. M. Kolasa: *Historia mediów polskich w świetle wskaźników bibliometrycznych*, *Zeszyty Prasoznawcze* 2011, nr 3/4, s. 8-27.
- W. M. Kolasa: *Retrospektywny indeks cytowań w humanistyce : koncepcja, metoda, zastosowania*, *Przegląd Biblioteczny* 2011, nr 4, s. 466-486.
- W. M. Kolasa: *Specific Character of Citations in Historiography (using the example of Polish history)*, *Scientometrics* Vol. 90, iss. 3, pp. 905-223, DOI: 10.1007/s11192-011-0553-0
- W. Piątkowski, *Dzieje ruchu zaraniarskiego*, Warszawa 1956, 223, [2] s. il.
- W. Pisarek, *Wstęp do nauki o komunikowaniu*, Warszawa 2008
- W. Puliński, *Agraryzm ludowy wobec ustroju politycznego państwa, struktury agrarnej i uprzemysłowienia na przykładzie dorobku miesięcznika „Wiś i Państwo” w latach 1938-1939 i 1946-1947*, „*Zeszyty Naukowe Instytutu Ekonomicznego Akademii Świętokrzyskiej*”, Piotrków, z. 3 (2001), s. 111-124.

- Wizje społeczne i zmagania wiciarzy w świetle młodzieżowej prasy ludowej 1928-1939.* „Wici”, „Znicz”, „Społem”, „Młoda Myśl Ludowa”, „Chłopskie Życie Gospodarcze”, Warszawa 1966.
- Wykaz tytułów prasy chłopskiej wydawanej poza zasięgiem cenzury w latach 1977-1985*, oprac. Z. Kaczyński „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego”, nr 27 (1992), s. 139-142.
- Z. J. Hirsz, *Prasa stronnictw ludowych w latach 1944-1949*, [w:] *Z dziejów ruchu ludowego w PRL*, Warszawa 1976, s. 242-278.
- Z. J. Hirsz, *Terenowa prasa konspiracyjna ruchu ludowego 1939-1945*, Warszawa 1977.
- Z. Sokół, „Kobieta Wiejska” – pismo wciarek, „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego”, nr 22 (1982), s. 70-82.
- Z. Sokół, *Działalność prasowa Ludowego Związku Kobiet w latach 1942-1947*, „Zeszyty Prasoznawcze”, 1995, nr 3/4, s. 94-108.
- Z. Sokół, *Maria Wysłouchowa (1858-1905) – galicyjska działaczka oświatowa i kulturalna, nauczycielka i redaktorka prasy dla ludu*, [w:] *Działalność kobiet polskich na polu oświaty i nauki*, Poznań 2003, s. 99-130